Het aanzien van de politiek anno nu

Dr. Kees Le Blansch[1], 20-01-2015

Het tanende aanzien van het politieke ambt baart velen zorgen. In 2014 leidde het tot Kamervragen en tot hernieuwde bestuurlijke aandacht om de aantrekkelijkheid van functies in het openbaar bestuur te versterken. In dit artikel doet de auteur verslag van een literatuurverkenning naar wat zoal wordt gezien als oorzaken van het afkalvende imago van en respect voor het politieke ambt. Zijn conclusie: er spelen veel en soms ook fundamentele ontwikkelingen een rol bij de teloorgang van het aanzien van politieke ambtsdragers. Er kan daarom niet op eenvoudige oplossingen of restauratie gekoerst worden. Er zal gezocht moeten worden naar een gelaagd antwoord, dat zich zowel richt op ander gedrag van politieke ambtsdragers, alsook op nieuwe afspraken en codes en op een aanpassing van de instituties.

"Ik zal er voor strijden dat een openbaar bestuurder niet vogelvrij wordt verklaard en er een zeker privé domein blijft zodat hij of zij in balans zijn of haar functie kan vervullen." (Onno Hoes, 2014)

Weinig aanzien 2014

'Het aanzien van …'; zo heten die bekende boeken met jaaroverzichten. Wat zou de 2014-editie te zien geven over het aanzien van de politiek?[2] Niet veel anders dan in 2013 waarschijnlijk. We zijn al veel gewend qua afkalvend imago en afnemend respect voor het politieke ambt. Het afgelopen jaar is geheel in die (geen) stijl afgesloten. Een greep uit de eindejaarsperikelen: er speelde de affaire Hoes, waarin een burgemeester nogal schijnheilig maar niet minder fataal via de media de maat werd genomen. Er was een PvdA fractievoorzitter die in kennelijke staat van overspannenheid Telegraafjournalisten de mantel uitveegde. De Staatssecretaris met zorg in zijn portefeuille bleek niet in staat zijn eigen ouders van adequate zorg te voorzien. En er was de ophef over het (ten onrechte) vermeende hoge 'wachtgeld' van de afzwaaiende president van de EU, van Rompuy. Bij dat laatste liet ook de Tweede Kamer zich niet onbetuigd qua luidkeels geuite afkeuring – opmerkelijk: over de volle breedte van het politieke spectrum –, waarmee ze even hard bijdroeg aan het beeld van politici als graaiende zakkenvullers.

Wat weinig aanzien doet

Dit allengs afnemende aanzien van politieke ambtsdragers heeft gevolgen. Je moet van goede huize komen om als politiek ambtsdrager de druk aan te kunnen, de verharde verhoudingen, de voortdurende aandacht voor je hele handel en wandel. Een almaar stijgend percentage raadsleden, wethouders en burgemeester haalt de eindstreep van de politieke termijn niet,[3] zo laten onderzoeken zien.[4] Tegelijk is de salariëring niet om over naar huis te schrijven, evenmin als de rechtspositie en de positie op de arbeidsmarkt na afloop van het politieke bestaan. Werving van politiek talent wordt – vooral lokaal en provinciaal – steeds moeilijker, aldus de beroeps- en bestuurdersverenigingen. Er is zorg dat door het slinken van de kring van gegadigden ook de kwaliteit van politiek en bestuur onder druk kan komen te staan.[5] We zien al deze achtergronden terug bij de opspelende integriteitskwesties, die op hun beurt hun uitwerking op het aanzien van de politiek niet missen.

---

[1] Dr. Kees (C.G.) Le Blansch is bestuurskundig onderzoeker en adviseur en directeur van Bureau KLB.
[2] Zie ook naschrift 1
[3] Zie ook naschrift 2
[4] Zie met name: Aardema et al., 2011, en Korsten en Aardema, 2006.
[5] Al in 1999 mooi beschreven door Van Gunsteren in Trouw.

Dit alles blijft niet onopgemerkt. Het afgelopen jaar kwam het thema weer op bij de behandeling van de begroting van het ministerie van BZK. Zowel Kamer als minister betonen zich bezorgd, en diverse partijen werpen zich op om het thema 'aanzien van het ambt' te adresseren.[6] Daarmee snijden zij een gelaagd thema aan – om maar niet te zeggen dat zij een veelkoppig monster in de bek kijken. Vele maatschappelijke, culturele, politieke en bestuurlijke ontwikkelingen werken in het thema 'aanzien van het politieke ambt' door. Dat maakt dat het 'tanen van het aanzien' niet zomaar een eenvoudig te keren trend is. Dat blijkt duidelijk als we de vele en uiteenlopende verklaringen bezien die in beschouwingen over dat thema naar boven komen. Wie die leest, krijgt een (misschien wel tè) somber beeld van de *werdegang* van de politiek anno nu. Hieronder volgt een kleine tour d'horizon.

Exit vanzelfsprekend gezag van ooit

Er is een tijd geweest dat het aanzien van politici vanzelfsprekend was, toen het ambt was voorbehouden aan heren van stand. Aerts (2009) heeft hierover een mooi boek geschreven, waarin hij beschrijft hoe van oudsher de politiek het domein was van de sociale bovenlaag. In de eerste helft van de twintigste eeuw breidde zich dat uit tot de elites van de verschillende zuilen, die samen hun pacificatiepolitiek bedreven. Ook die voorlieden genoten aanzien. Ze werden, als 'een van ons', gewaardeerd 'om hun taak ten dienste van de beweging.' De mannen – want dat waren zo ongeveer alle politieke ambtsdragers tot in de jaren zestig – brachten bovendien grootse werken tot stand, gedurende de wederopbouw en bij de opkomst van de welvaartstaat. Dat bevestigde nog eens het belang van hun positie.

Het was vanaf diezelfde jaren zestig dat het aanzien van politieke ambtsdragers minder vanzelfsprekend werd en allengs begon te wankelen. En overigens wordt daar ook al sinds die tijd met regelmaat alarm over geslagen; die zorgen zijn niet uitsluitend van nu.[7] Waardoor is die waardering sindsdien teruggelopen? Kort gezegd worden er vier typen verklaringen gegeven: (1) de politici veranderen, (2) de politieke partijen veranderen; (3) de overheid verandert en (4) de samenleving verandert (burgers, kiezers, media). En dat alles tast het aanzien van de politiek aan. We lopen deze ontwikkelingen langs.

Andere politici

Vanaf de jaren zestig vallen de zuilen langzaam uiteen. De politici verliezen daarmee hun statuur van 'voormannen van de grote emancipatiebewegingen.' Ook ontstaat in die tijd een vrijere houding tegenover gezagsdragers. Respect geldt minder vanzelfsprekend de positie of het uniform. Je zou kunnen zeggen dat het aanzien sinds die tijd verdiend en waargemaakt moet worden. Maar daar speelt nog wel een bijzondere ontwikkeling bij. De oude politieke elites werden veelal gekozen omdat ze zich al hadden waargemaakt binnen de zuilen als bestuurder van bond, omroep of universiteit. Voor de nieuwe generaties politici geldt dat minder of niet. Van Doorn (2002) beschrijft het scherp: 'Sinds de jaren zestig worden dubbelfuncties verdacht gemaakt en verdwijnen ze geleidelijk. In plaats van de 'regenten' komen politieke professionals, vaak jongeren met meer ambitie dan ervaring.' 'Ze vormen een selectie uit de middelmaat, zonder andere competentie dan die welke ontleend is aan een college dat weinig status heeft', aldus nog steeds Van Doorn. Het gevolg is 'een zelfversterkende kringloop: beroepspolitici halen het aanzien van de volksvertegenwoordiging omlaag en het verminderde aanzien drukt de kwaliteit van de afgevaardigden.'

[6] Zie onder meer 'Beantwoording Kamervragen over Begroting BZK 2015'; Cachet en Verkaik, 2015, en www.wievolgt.nu.

[7] Aerts (2009) geeft een opsomming van Kamerdebatten en in opdracht van de Kamer uitgevoerde onderzoeken over dit thema die zich uitstrekt van de jaren zestig tot heden.

Het beeld van de nieuwe partijtijgers is door veel auteurs beschreven. Het zijn overwegend mannen van middelbare leeftijd, vaak met een ambtelijke achtergrond, zo is te lezen in een ROB publicatie (2014). Hun hoge opleidingsniveau maakt ze verre van representatief voor de Nederlandse bevolking, wat voor Bovens en Wille (2010) aanleiding is te spreken van 'diplomademocratie'. Wat hen bindt is hun gerichtheid op de partij. Daarbij is er de tendens om steeds meer aan het leiderschap loyale en volgzame politici te selecteren, aldus politicoloog Krouwel (in Becker et al., 2003). Het vermogen om kiezers te begeesteren is geen pre, stelt De Ruiter in de Volkskrant (2014): 'In Nederland kun je van alles worden zonder ooit een kiezer tegen te komen. Wie hogerop wil komen in de publieke sector moet het minder hebben van zijn retorische talenten dan van zijn vermogen om te polderen, te ritselen en te debatteren.' Al deze kenmerken zeggen iets over hedendaagse politici, maar evenzeer over politieke partijen anno nu.

Andere politieke partijen

De 'traditionele' politieke partijen hebben het moeilijk. Net als kerk, vakbond en traditionele media zijn het taaie instituties, die lijden aan verlies van leden en functies. De hoofdstroom van de politieke partijen is 'verstatelijkt' (ROB, 2014) en is in twee opzichten steeds meer op het Haagse bestuur gericht. Enerzijds in de zin van een afnemende binding met een natuurlijke achterban en met lokale afdelingen (denk ook aan de opkomst van de lokale partijen). En anderzijds qua steeds sterkere oriëntatie op beleid en bestuur, waar ook de verkiezingsinspanningen steeds meer op gericht zijn. Krouwel (2003) noemt ze 'professionele electorale machines'. Hij wijst op de professionalisering en technocratisering van de ontwikkeling van politieke en beleidsstandpunten, en spreekt van een 'kartel van staats- en partijorganisaties'. Samen met het hiervóór beschreven veranderde profiel van politici, ontstaat het beeld van een 'governing class' (Mair, 2013). Politieke partijen zijn verzamelingen van verantwoordelijke bestuurders in spé, die wanneer zij tot besturen worden geroepen binnen de smalle marges allemaal zo ongeveer hetzelfde doen. Er is minder sprake van dat ze namens een achterban voorkeuren en zorgen naar het politieke domein vertalen en dat de inzet maken van politieke strijd. Van Biezen (2014) noemt dit de verschuiving van 'government by the people' naar 'government for the people.' Deschouwer (Vrije Universiteit Brussel) (2014) noemt de keuze tussen de traditionele partijen 'lood om oud ijzer': 'Het is veeleer kiezen tussen traditionele bestuurderspartijen aan de ene kant en de flamboyante uitdagers aan de andere kant.' Kiezers zien hun stem zelden terug in veranderde politiek. Partijen die aldus bestuursverantwoordelijkheid hebben gedragen, krijgen nadien een electorale afstraffing.

Tegenover de 'hoofdstroom van de politieke partijen' staan in de nationale politiek 'de nieuwe populisten', van Fortuyn via LPF en TON tot PVV. Stuk voor stuk 'flamboyante uitdagers,' die zich tot het afgenomen aanzien van de politiek verhouden als zowel oorzaak als gevolg. Òfwel zij vermijden bestuursverantwoordelijkheid (denk aan de gedoogconstructie met de PVV), ofwel zij aanvaarden die en slagen er niet in de voor stabiel bestuur vereiste politieke beheersing op te brengen (denk aan de LPF). Dat laatste geldt soms ook voor de opkomende lokale partijen, al heeft hun opkomst vaak (ook) andere achtergronden dan een populistisch sentiment (zie ook Depla, 2003).

Andere overheid

Waar het aanzien van politici vroeger een *boost* kreeg door wat de overheid allemaal vermocht, is het omgekeerde aan de hand sinds het geloof in de maakbaarheid van de samenleving taant en de verzorgingsstaat in crisis verkeert. Naarmate meer doorbreekt dat – om met Mark Rutte te spreken – de overheid 'geen geluksmachine' is, wordt de publieke sector als geheel minder een sector van macht en aanzien. Neoliberalisme en het geloof in de markt hebben daar nog een schepje bovenop gedaan. Het voortdurend benadrukken dat de markt beter publieke diensten kan leveren dan de overheidsorganisatie, ondergraaft het aanzien van de politiek ten faveure van dat van het management. Tegelijk belandt de zwarte piet voor misgelopen privatiseringsoperaties, uit de hand lopende graaipraktijken en falende aanbestedingen van OV, ICT en aanverwant wèl weer bij de politiek.

Tel daar nog bij op dat in de afgelopen decennia de zeggenschap over steeds meer bestuurlijke thema's is verschoven naar de Europese Unie. Weliswaar heeft Nederland een stevige stem in de EU. Maar veel zaken – met name de zaken met economische impact – laten zich niet zo maar meer vanuit Nederland regelen.[8] Ook in dit opzicht is het Nederlandse openbaar bestuur minder belangrijk geworden.

Vooral Mair (2013) ziet het somber in voor de nationale politiek en democratie in relatie tot de EU. Hij spreekt van 'uitholling': de EU beperkt de nationale beleidsruimte en het nationale beleidsinstrumentarium, en de besluitvormers op EU niveau zijn door de burgers niet ter verantwoording te roepen. Deschouwer (2014) zegt het hem na: 'Partijen strijden met elkaar om te besturen op plaatsen waar de macht steeds minder aanwezig is, en daar waar de macht en de potentiële beleidsruimte veel groter is, is er geen strijd tussen partijen om de gunst en steun van de bevolking.'

Niet vergeten moet worden dat ook lokaal[9] de verhoudingen veranderd zijn.[10] Burgemeesters genieten niet meer de status die lange tijd verbonden was aan de Kroonbenoeming, maar kunnen ook (nog) niet leunen op een mandaat van de kiezers. Daardoor zijn zij meer afhankelijk geworden van het vertrouwen van de Gemeenteraad – de term 'vogelvrij' wordt hiervoor wel gebruikt (Korsten en Aardema, 2006). Die raad bestaat voor een steeds groter deel uit lokale partijen, is minder voorspelbaar dan voorheen, en heeft vooral een korter lontje gekregen, dat merken zowel burgemeesters als wethouders. In het rapport 'De vallende wethouder' beschrijft Aardema (2011) 'een nieuwe politiseringstendens, minder vanuit klassieke ideologische scheidslijnen en meer vanuit een soms weinig respectvol omgaan met elkaar op het scherpst van de snede.' In dat laatste klinkt ook door hoe de samenleving zich in meer algemene zin tot politici is gaan verhouden.

Andere samenleving

Er heeft zich de afgelopen decennia in Nederland een aanzienlijke verschuiving voltrokken in hoe tegen gezag en politiek wordt aangekeken. Nederland heeft zich van een gezapig en gezagsgetrouw land ontwikkeld tot een land van boze en ontevreden mensen, zo lijkt het. Maar over wat dit betekent voor het actuele politiek en bestuur, staken de stemmen tot op zekere hoogte. Er zijn veel aanwijzingen dat het aanzien van de politiek is aangetast. In de legitimiteitsmonitor (Hendriks, 2013) zijn diverse polls op een rij gezet. Daaruit wordt geconcludeerd dat vooral in de 21e eeuw het vertrouwen in regering en parlement een flinke deuk heeft opgelopen en verre van stabiel is, en het vertrouwen in politieke partijen structureel (nog) lager is. Cynische en wantrouwende stellingen over politici die aan respondenten worden voorgelegd, krijgen steevast veel bijval.
Tegelijk geldt echter dat het Nederlandse vertrouwen in de overheid stelselmatig hoger is dan in bijna alle andere landen. Brons (2014) heeft onderzoek gedaan naar de 'ontevredenen'. Zij concludeert dat burgers over de hele linie niet ontevredener of cynischer zijn geworden of zich van democratie afkeren. Burgers hebben evenwel behoefte aan 'invoelende, betrouwbare en resultaatboekende politieke autoriteiten en aan deugden in de politiek.'

Thomassen, van Ham en Andeweg (2014) onderzochten of de legitimiteit van het Nederlands democratisch bestel onder druk staat en 'de democratie [dus] haar beste tijd heeft gehad'. Hun globale conclusie is dat het met die legitimiteitscrisis nogal meevalt, dat er veel steun is voor de democratie en, tot op aanzienlijke hoogte ook voor politici. Lager opgeleiden zijn minder tevreden,

[8] Dat dit veelal wordt uitgesproken door Nederlandse politici die voor hun verantwoordelijkheid duiken, maakt het niet minder waar.
[9] Dit geldt in mindere mate op provinciaal en waterschapniveau.
[10] In hun essay 'Aanzien of afzien' schetsen Cachet en Verkaik (2014) ontwikkelingen in het aanzien van het raadslidmaatschap die grotendeels overeenkomen met wat in het onderhavige artikel wordt beschreven.

maar – daar is-ie weer – Nederlanders zijn verrassend tevreden in vergelijking met burgers van andere Europese landen. De onderzoekers verklaren dit vooral vanuit het hoge prestatieniveau van de Nederlandse overheid. Ze zien echter wel problemen, die vooral te maken hebben met de electorale volatiliteit, de afnemende politieke stabiliteit en de uitholling van het politieke midden.

Anderen zijn minder gerust op de ontwikkelingen qua legitimiteit. Mair (2013, hierboven al aangehaald over de uitholling van de nationale democratie) bedient zich van dezelfde cijfers als de bovengenoemde auteurs maar komt tot een heel andere interpretatie. Deze verschillen in zienswijzen lijken wel op die tussen klimaatwetenschappers en –sceptici; en geestig genoeg verwijst Mair ook naar eenzelfde manier van redeneren. Zoals de opwarming van de aarde blijkt uit het steeds vaker optreden van warmterecords en recordaantallen tornado's, zo is in alle landen van Europa uitgerekend in de laatste decennia sprake van dieptepunten qua verkiezingsopkomst, partijloyaliteit en partijlidmaatschap. Mair's conclusie: burgers trekken zich terug en worden toeschouwers, de elite neemt steeds meer de ruimte om het bestuur in te richten zoals haar dat goeddunkt.

De term 'toeschouwersdemocratie' (afkomstig van de Franse politieke filosoof Manin) komen we in veel publicaties tegen (zie De Beus, 2006). Na de notabelen en de partijtijgers zijn het nu de permanent campagnevoerende politici die in de toeschouwersdemocratie de heerschappij hebben. Zij worden eveneens permanent gecontroleerd door de media, die volgens de medialogica de nadruk leggen op het schouwspel (met de spotlights op acteurs, oneliners en snel opeenvolgende drama's). Beeldvorming boven beleidsvorming. Een eigen dynamiek ontstaat, waarin de burger een passief toeschouwende rol speelt en beurtelings klapt en boe roept. Burgers komen pas in beweging als politici het te bont maken. Aerts (2009) schrijft: 'Burgers gedragen zich als geïrriteerde werkgevers als hun politieke personeel onvoldoende presteert.'

Burgers organiseren zich anders dan via politieke partijen, tijdelijk, rond specifieke thema's. Vanuit de bestuurlijke kant worden pogingen ondernomen om 'de kloof' te dichten door meer interactieve en participatieve bestuursvormen uit te proberen (Mair noemt deze pogingen 'retoriek'). Het effect daarvan op het aanzien van de politiek lijkt averechts: deze bestuursvormen verkleinen de afstand en de ruimte voor politici om een eigen afweging te maken, met verder verlies van profiel en relevantie als gevolg.

Niet al te sombere uitdaging

Ziedaar de *werdegang* zoals die uit de literatuur naar voren komt: de politicus is een acteur geworden die maar wat makkelijk via de zijdeur afgaat; een stemmentrekker die hetzelfde doet als alle anderen zodra hij in het pluche zit; een personeelslid dat het alleen maar fout kan doen. Anno 2014 nemen nog maar weinigen het voor de politieke ambtsdrager op, uit angst zelf ook in verkeerd daglicht te komen staan. Als er schande wordt geroepen over de hoogte van Van Rompuy's pensioen, roept men voor de zekerheid maar mee. Onno Hoes belandde als aangeschoten wild in een haaienvijver – daar is het maar beter op afstand van te blijven.

Het is een somber beeld: politieke ambtsdragers zijn om velerlei redenen van hun voetstuk gevallen en een knappe jongen die ze daar weer op krijgt. Dat beeld lijkt echter tè somber. Tegenover de voortijds vallende bestuurders staat een meerderheid die de termijn wel en met verve vol maakt. Plenty politici geven met vuur en overtuiging stem aan de overtuiging waar zij, mede namens hun kiezers, voor staan. Velen verrichten degelijk handwerk, maken waar wat ze beloven, en maken een verschil. Politiek is een vak apart, een *hell of a job*, maar kan ook mooi, leuk en bevredigend zijn, en een belangrijke roeping van groot maatschappelijk belang. Het is in Nederland nog altijd een voorrecht om politieke ambtsdrager te mogen zijn. Er zijn – lokaal, nationaal en mondiaal – legio belangrijke issues voor de oplossing waarvan we naar de politiek kijken. Politieke ambtsdragers vervullen een essentiële functie in het behouden van de democratische rechtstaat die ons land is.

Vooral dat laatste gegeven vormt een belangrijke reden om prudent om te gaan met het aanzien van de politiek. Want ook al hoeven we niet al te somber te zijn, er zijn belangrijke kwesties aan de orde. Er zijn problemen met de rekrutering van getalenteerde ambtsdragers, met de benodigde competenties, met het vasthouden van ervaring en met de steeds zwaardere offers die van politici gevraagd worden. Er is groeiende instabiliteit en vluchtigheid in het politieke bestel, en een groeiende druk op het politieke midden. Er is een manifeste groep die zich niet door de politiek vertegenwoordigd voelt, en soms lijkt het zo maar alsof de boel op klappen staat.

Het is daarom goed dat 'het aanzien van de politiek' als thema serieus genomen wordt. Maar dat serieus nemen betekent ook, dat niet te makkelijk op eenvoudige oplossingen of restauratie gekoerst kan worden, zoveel heeft het voorgaande wel duidelijk gemaakt. Er kan niet volstaan worden met een stemmetje dat vanuit de verdrukking om meer respect piept. Bewaar ons voor de 'politiek, best belangrijk' campagne. De verhoudingen zijn grondig veranderd in de afgelopen decennia, en de politiek zal daar op een nieuwe manier bij moeten aansluiten. Of, zoals de ROB (2010) het verwoordt: 'Het verticaal georganiseerde politieke bestuur zal zich opnieuw moeten verbinden met de horizontale samenleving.' Er zal gezocht moeten worden naar een gelaagd antwoord, dat zich zowel richt op ander gedrag en op nieuwe afspraken en codes alsook op een aanpassing van de instituties. Dat vraagt nadenken, praten, onderzoeken, uitproberen, aanpassen, oefenen en leren. Dat kost tijd. Goed als daar nu serieus werk van wordt gemaakt. En ook goed om te beseffen dat velen er al langer over nadenken en mee aan het werk zijn – zoals hierboven is beschreven. We beginnen niet blanco.

Naschrift 1:
Bij afronding van dit artikel is 'Het Aanzien van 2014' inmiddels overal te koop (Van Bree, 2015). In het voorwoord typeren de samenstellers 2014 vooral als het jaar van de haat en van gruwelijk en wreed geweld. En als het dat niet was geweest, 'zou 2014 ongetwijfeld als oranje sportjaar de boeken in zijn gegaan'. Over de (Nederlandse) politiek wordt in het voorwoord niet gerept.

In het jaarboek worden zo'n 175 hoofd- en 350 'kleinere' gebeurtenissen beschreven. Daarvan gaan er resp. 11 en 18 over Nederlandse politici (waarvan 7 over lokale, 1 over Europese en de overige 21 over landelijke politici). Afhankelijk van de interpretatie hebben tussen de 12 en 19 van deze 29 gebeurtenissen (40 à 65%) betrekking op het falen van politici. Dat 'falen' varieert van sjoemelen (Van Rey) tot loslippigheid (Plasterk), van blunderen (Weekers) tot 'slap optreden' (Van Aartsen) en van 'ruzie in de fractie' (Turkse PvdA fractieleden) tot verdenking van haat zaaien (Wilders).

Naschrift 2:
Inmiddels is uit onderzoek van De Collegetafel gebleken dat in 2014 27 wethouders politiek ten val zijn gekomen, een laagterecord in tien jaar (Bouwmans, 2014). Met de grote decentralisaties in aantocht lijken de gemeentelijke partijen voorzichtiger met elkaar om te gaan.

Overigens is de beeldvorming rondom dit nieuwsfeit alweer snel gekanteld. Het feit dat relatief veel van deze wethouders (9 van de 27) het veld moest ruimen vanwege integriteitskwesties, is voor de Volkskrant reden het nieuws te presenteren onder de kop 'Wethouders meestal weg om integriteit' (20 januari 2015), pal naast een artikel over 'onderkoning' van Rey. In een aparte kolom met de kop 'verstrengelde belangen' worden de 9 gevallen één voor één beschreven.

Bronnen

- Aardema, H. e.a. (2011); *De vallende wethouder; een onderzoek naar de vertrekredenen van onvrijwillig teruggetreden wethouders in de bestuursperiode 2006-2010.* BMC / OU

- Aerts, R. (2009); *Het aanzien van de politiek; geschiedenis van een functionele fictie.* Uitgeverij Bert Bakker.
- Becker, F. en anderen (red.) (2003): *Politieke partijen op drift; het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme.* Arbeidspers.
- Beus, J. de (2006); 'Hedendaags leiderschap in de toeschouwersdemocratie.' Op website *Waterlandstichting*. Bewerkte versie van lezing voor Comeniusleergangen.
- Biezen, I. van; 'Partijen en democratie: revitaliseren of herdefiniëren?'. In: Raad voor het openbaar bestuur (ROB) (2014); *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (redactie: De Lange, S.L.; M. Leyenaar en P. de Jong), p. 31-44.
- Bouwmans, H. (2015); 'Minder wethouders naar huis gestuurd'. In: *Binnenlands Bestuur*, 19 januari 2015.
- Bovens, M. en A. Wille; *Diplomademocratie; over de spanning tussen meritocratie en democratie.* Uitgeverij Bert Bakker, 2010.
- Bree, H. van et al. (2015); *Het aanzien van 2014. Twaalf maanden wereldnieuws in beeld.* Uitgeverij Unieboek / Het Spectrum, Houten – Antwerpen.
- Brons, C.R. (2014); *Political discontent in the Netherlands in the first decade of the 21st century.* Proefschrift Tilburg University.
- Cachet, A. en N. Verkaik (2015); *Aanzien of afzien?; Een essay over het aanzien van het raadslidmaatschap.* Den Haag, Raadslid.Nu / OBMC Consulting.
- Depla, P.: 'Naar de eeuw van de lokale PvdA.' In: Becker, F. en anderen (red.) (2003): *Politieke partijen op drift; het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme.* Arbeidspers, p. 181-197.
- Deschouwer, K; 'Politieke partijen in ontwikkeling: kansen en bedreigingen'. In: Raad voor het openbaar bestuur (ROB) (2014); *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (redactie: De Lange, S.L.; M. Leyenaar en P. de Jong), p. 19-30.
- Doorn, J.A.A. van (2002); 'Democratie in de overgang. Van collectieve beheersing naar geordende vrijheid.' In: P. van Schie (red.), *Het democratisch tekort: interpretaties en remedies.*
- Gunsteren, H. van; 'De democratie verschrompelt nu het aanzien van de politiek daalt.' In: *Trouw, de Verdieping*, 2 januari 1999.
- Hendriks, F. en anderen: *Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2013; een metamonitor van de legitimiteit van het democratisch bestuur in Nederland.*
- Korsten, A. en H. Aardema (2006); *De vallende burgemeester; een onderzoek naar factoren, omstandigheden, patronen en preventie- en interventiemogelijkheden.* Open Universiteit / BMC.
- Krouwel, A.: 'Op weg naar een populistische democratie'. In: Becker, F. en anderen (red.) (2003): *Politieke partijen op drift; het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme.* Arbeidspers.
- Mair, P. (2013); *Ruling the void; the hollowing of western democracy.* Verso books.
- Raad voor het openbaar bestuur (ROB) (2010); *Vertrouwen op democratie.*
- Raad voor het openbaar bestuur (ROB) (2014); *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (redactie: De Lange, S.L.; M. Leyenaar en P. de Jong).
- Ruiter, B. de; 'Zonder directe democratie geen retorica.' In: *De Volkskrant, Opinie en & debat,* 13 december 2014, p. 33.
- Thomassen, J., van Ham en Andeweg (2014): *De wankele democratie; heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Prometheus/Bert Bakker.